

УДК 378.14

Філіпов В. К.,
к. іст. н.,
доцент кафедри філософії
та історії науки і техніки,
Київський інститут
залізничного транспорту,
Державний університет
інфраструктури і технологій
(Україна, м. Київ)

СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО У ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ І ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ОСВІТИ

У статті йдеться про розвиток суспільства і виклики глобалізації, а також про можливі відповіді на них через призму процесів, що відбуваються у суспільстві та вищій освіті. Проаналізовано тенденції розвитку соціального інституту освіти в умовах глобалізації.

Ключові слова: суспільство, соціальна система, соціальні процеси, соціальний розвиток, соціальні зміни, соціальний інститут, глобалізація, вища освіта, інформаційні технології, система освіти.

В статье говорится о развитии общества и вызовы глобализации, а также о возможных ответах на них через призму процессов, происходящих в обществе и высшем образовании. Проанализированы тенденции развития социального института образования в условиях глобализации.

Ключевые слова: общество, социальная система, социальные процессы, социальное развитие, социальные изменения, социальный институт, глобализация, высшее образование, информационные технологии, система образования.

The article is about society development, globalization challenges and answers to them from the perspective of processes that are taking place in society and education. Development trends of social educational institution in the context of globalization are analyzed.

Keywords: *society, social system, social processes, social development, social changes, social institution, globalization, high education, information technology, system of education.*

Постановка проблеми. Погляди класиків соціології та сучасні погляди на існування і розвиток суспільства як цілісної складно організованої системи дають змогу зрозуміти, що вихідним в розумінні суті соціальних процесів, які відбуваються у суспільстві, суті соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет. Ми живемо в епоху колосальних змін. Процеси глобалізації істотно впливають на зміст і темпи формування нових типів відносин у сучасному суспільстві та фахівців нового покоління. Від людини XXI ст. потрібні особлива мобільність і здатність адаптуватися до жорстких умов життя, змін структури і змісту професій, культурного середовища.

Глобальні зміни, разом з іншими об'єктивними факторами, сприяють пошуку ефективних шляхів зменшення несприятливих наслідків, надійних методів прогнозування можливих змін з метою виживання і подальшого процвітання держав. Завданням сучасного суспільства в умовах глобалізації є перетворення його потреб у корисні можливості для людини та нації. В епоху глобалізації найвпливовішими факторами соціальної динаміки стають інформація, наука й освіта. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки та інформаційних технологій. Особливо гостро сьогодні постають проблеми розвитку вищої освіти.

Зрозуміло, що ці зміни потребують суттєвого переосмислення розвитку вищої освіти, місця університетів у суспільстві, форм і методів їх роботи, структури та змісту освітніх, наукових та інших програм. Загалом, можливо говорити про необхідність зміни існуючих уявлень про місію університетів у сучасному світі.

Розробка та впровадження у вищій освіті перспективних моделей, систем і технологій навчання вимагає всебічного і ґрунтовного аналізу сучасних тенденцій розвитку суспільства та системи освіти зокрема.

Мета статті – проаналізувати особливості розвитку вищої освіти в контексті активізації глобалізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Соціолог Огюст Конт створив соціологію суспільства, підводячи підсумки розвитку соціально-філософської теорії становлення суспільства, починаючи з концепції Юма і Сміта й завершуючи теоріями Руссо і Сен-Сімона.

У XIX ст. розгортається процес поступового наповнення новим змістом самого поняття “суспільство”. Суспільство – особливий вид соціальної системи. Суспільство виступає як найширша “охоплююча” система: фактично, це граничні умови соціальності.

Одне з актуальних методологічних завдань сучасної соціологічної науки полягає у відображенні в логічних схемах розвитку суспільного організму як цілісної складно організованої системи. Вихідним у розумінні суті процесів соціальних змін є положення про те, що людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет, яка належить до складної мережі відносин із космосом. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність – головна ознака постійно рухомої, змінної та водночас такої, яка зберігає свою певну постійність, соціально організованої природи.

Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб’єктно-об’єктні зв’язки та відносини у всіх сферах діяльності людей.

До найбільш суттєвих показників життєдіяльності людства належать: тривалість життя, задоволення головних життєвих потреб (їжа, одяг, житло), умови праці, відпочинку та здобуття освіти. Зміст певного параметра дає змогу визначити кількісні ознаки певного процесу.

Отже, кількісний принцип визначення конкретних індикаторів виміру навіть найпростіших, здавалось би, процесів життєзабезпечення є за своєю сутністю формальним і може знецінити емпіричні дані. Перспективнішим є підхід, згідно з яким кожен з параметрів життєдіяльності соціальних утворень вимірюється за декількома взаємодоповнюючими індикаторами.

Коли йдеться про конкретні параметри, скажімо, у сфері освіти, то досить важливі, але позбавлені змістовних ознак загальні показники потребують уточнень і роз’яснень. Тобто, якщо спершу важливо знати, чи є взагалі в певній країні система освіти та скільки людей щорічно здобувають там початкову, загальну, середню спеціальну та вищу освіту, то серйозніша розмова потребує з’ясування якісних ознак існуючої там системи освіти. Скажімо, в колишньому СРСР готували чи не

найбільше у світі фахівців з вищою освітою, але фактично ігнорували необхідність підготовки юристів, соціологів, психологів, культурологів та інших спеціалістів гуманітарного профілю. Поряд з технократичною гіпертрофованістю освіта спиралася на жорсткі педагогічні методи, зміст яких впливав з усієї тоталітарної системи. Головні показники ефективності навчання базувалися на принципах відповідності умовам щодо засвоєння готових знань, більшість з яких давно вже застаріла і змістовно не мала соціальної цінності. Отже, для повноцінної картини загальні параметри виміру навчально-освітніх процесів повинні бути розкриті характеристикою конкретних форм викладання і змістовності бази знань [5].

Показником глобальної мобільності людини, ймовірно, буде універсальне утворення і здатність мобілізуватися й учитися протягом усього життя. У новому тисячолітті міжнародне співробітництво переходить в еру глобалізації розвитку, що відкриває для людства не тільки нові, раніше небачені можливості розвитку та якісного росту, але і нові загрози, проблеми і глобальні конфлікти.

Вперше термін “глобалізація” був введений американським економістом Т. Левіттом у статті (1983 р.) для означення феномену злиття ринків окремої продукції. Свій подальший розвиток поняття глобалізації дістало завдяки книзі консультанта Гарвардської школи бізнесу японця К. Оме “Мир без границь” (1990 р.). Серед наукових категорій, якими оперують сучасні дослідники в галузі соціально-економічних і політичних процесів, на перше місце стрімко виходить поняття “глобалізація” [7].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. світ став зовсім інакшим, ніж був 10, 15, 20 років тому. Інакшою має стати й система підготовки особистості до життя, мають змінитися роль освіти і виховання. В епоху глобалізації найвпливовішими факторами соціальної динаміки стають інформація, наука й освіта. Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передачі інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному контексті. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

Особливо гостро сьогодні постають проблеми розвитку вищої освіти. До найважливіших процесів, що будуть справляти тривалий вплив на зміст і структуру вищої освіти, належать такі:

– Перехід від елітарної до масової вищої освіти, що відбувається в усьому світі і змінює саме поняття вищої освіти: якщо 20–30 років

тому вищу освіту отримували, щоб бути кращими за інших, то сьогодні її часто отримують для того, щоб бути не гіршими за інших.

– Глобалізація системи освіти, яка веде до необхідності перегляду принципів існування та уявлень про роль конкретних університетів і регіональних систем вищої освіти, які ведуть до певної уніфікації вимог, а відповідно – й місій університетів.

– Розвиток та поширення нових технологій, що істотно змінюють як вимоги до фахівців, так і методи навчання. Ця система надає всім бажаючим можливість вільного доступу в зручному режимі до якісної освіти будь-яких рівнів та напрямів багатьма мовами незалежно від місцезнаходження того хто навчається.

Поняття місії університету можна розглядати в двох аспектах. З одного боку, в сучасній теорії управління під місією будь-якої організації розуміють головну мету або сенс її існування. Тобто, формулюючи місію певного університету, ми повинні вказати, задля чого він створений та існує. На основі місії далі визначають бачення, цінності, стратегічні цілі, показники, за якими буде оцінюватися успішність роботи, тощо. З іншого боку, під місією університетів ми можемо розуміти не головну мету існування конкретного навчального закладу, а призначення університетів у цілому як певного соціального інституту.

Останнім часом багато хто вважає, що основною метою університетів є надання ними різноманітних освітніх послуг. Є й інша думка, згідно з якою місія університетів полягає в підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей економіки. З цією думкою охоче погоджуються і чимало роботодавців. Але обидва підходи занадто звужують реальну роль університетів у сучасному суспільстві [23].

На думку Наталії Терентьевої, класичний університет – це, передусім, когнітивна модель всесвіту, в якій поєднані знання про цілісність буття, природні процеси та закономірності, теологічні, соціально-економічні, юридичні, історико-культурні, лінгвістичні, психологічні та інші феномени. Університетське знання охоплює всесвіт у всіх його масштабах та вимірах – від космічних систем до мікропроцесів, від глибокого минулого до перспектив і сценаріїв майбутнього розвитку [21].

До початку XIX ст. сформувалися три основні моделі університету – англійська, німецька та французька [21].

Думки про необхідність підготовки в університеті “...носіїв перспективних практичних рішень на користь суспільства...” [9] дотримується, зокрема, іспанський мислитель, письменник і філософ, один із видатних інтелектуалів XX ст. Х. Ортега-і-Гассет. Університет, на

його думку, в першу чергу є уособленням тієї вищої освіти, яку повинна отримати так звана середня людина. Людина, передусім, має стати культурною і розвиватися паралельно часу, для чого в університеті розкриваються такі галузі: фізична картина світу (фізика), органічне життя (біологія), історичний розвиток людства (історія), структура і функціонування суспільного життя (соціологія), план світостворення (філософія). По-друге, необхідно підготувати фахівця засобами безпосередніми й ефективними. У пересічного громадянина немає потреби ставати вченим, він не повинен обов'язково присвячувати все своє життя науці. Тож висновок, який робить Х. Ортега-і-Гасет, такий: наука в прямому значенні цього слова (тобто наукове дослідження) не обов'язково має бути прямою функцією університету. Проте університет є невіддільним від науки і повинен включати в свою роботу елементи наукового дослідження [19].

Ідея університету як місця передачі й поширення знань, пошуку істини і формування наукового пізнання зіткнулася з ідеєю університету як простору для бізнесу та підприємництва. Створюються так звані корпоративні університети, тобто має місце тенденція перетворення університету на інституцію продукування прикладних знань. Прагнення академічних навчальних закладів до створення комерційних філіалів або консорціумів, орієнтованих на отримання прибутку, концентрація зусиль на організації й проведенні прикладних досліджень – ці тенденції потребують невідкладних змін у сфері університетської освіти. Девальвація академічних цінностей породжує проблеми кадрової політики, зниження якості навчання та викладання, які є магістральними для всіх університетів світу, незалежно від їхнього статусу, географічного розташування, національно-культурної своєрідності та освітніх традицій.

Університети, на думку видатного німецького філософа ХХ ст., професора Гейдельберзького університету К. Ясперса, об'єднують людей пошуками та передаванням істини в науковий спосіб. Тому їхнім головним завданням він вважав дослідження. Але істина має бути передана, тому другим важливим завданням університетів є викладання. Оскільки ж знання та навички недостатні для розуміння істини, яке потребує духовного формування людини в цілому, сенсом викладання й дослідження є просвітництво та виховання.

Університети є центрами культури, знань і досліджень, які створюють, вивчають, оцінюють та передають культуру за допомогою досліджень і навчання. До їхніх важливих завдань також належать:

- поширення знань серед нових поколінь;
- надання майбутнім поколінням освіти та виховання;
- збереження традицій європейського гуманізму [21].

На думку президента Гарвардського університету Дрю Гіллін Фауст, університети мають відповідати на питання, ким ми хочемо бути сьогодні і ким хочемо стати завтра, як нам жити, і куди людська цивілізація сподівається прийти. Р. Барнетт зазначає, що сучасні університети мають допомагати людям жити в умовах високої невизначеності через розвиток знання й поглиблення взаєморозуміння між людьми та світом [13].

Глобалізація формує нову еру взаємодії між націями, економічними і політичними системами та між людьми. Вона значно розширює культурно-інформаційні контакти між народами і державами, впливає на управління, виробництво, торгівлю, ринок праці, політичні утворення, інші суспільні інституції та процеси.

На думку директора Інституту вищої освіти, доктора філософських наук, професора В. Андрущенко, в епоху глобалізації найвпливовішими факторами соціальної динаміки стають інформація, наука й освіта. Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передачі інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному контексті. Саме в такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

Тому для розуміння особливостей взаємовпливу процесів глобалізації та освіти слід розглянути специфіку глобальних процесів у межах нової моделі управління, реформування, реструктуризації та облаштування системи освіти з точки зору нових вимог.

Нові вимоги до системи освіти зумовлені наступними факторами:

По-перше, зростання науково-технічного потенціалу, що призводить до збільшення значення якісних характеристик фахівця – вміння генерувати принципово нові ідеї, оцінювати, реалізовувати їх. А це вирішальною мірою залежить від кваліфікації кадрів, а отже, від ефективності системи освіти.

По-друге, виникнення нових знань і технологій обумовлює появу нових професій і фахів, що призводить до зміни в кількісному співвідношенні в суспільно необхідній професійній структурі трудових ресурсів, а також до зміни показників престижу будь-якої професії.

По-третє, значна частина нових напрямків у науці і техніці носить міждисциплінарний характер, отже, для ефективної роботи потрібна

багатодисциплінарна підготовка фахівців, а традиційна предметна структура вищої освіти стає невідповідною вимогам часу.

По-четверте, багато людей змушені перекваліфікуватися або змінювати професію, чи модернізувати її та поповнювати новими знаннями, а це в свою чергу вимагає адекватної перебудови освітньої системи.

По-п'яте, прискорення соціальних процесів призводить до зростання географічної мобільності, розриву соціальних зв'язків, що загострює проблеми соціалізації. У цих умовах актуального теоретичного і практичного значення набувають питання про роль освіти у соціалізаційному контексті [8].

Глобалізація – процес прагматичний. Вона стимулює зміни в економіці, політиці, культурі, “поглинаючи” серйозні капіталовкладення. Найвища вимога глобалізації до людини – це вимога високого професіоналізму. Його підвищують університети й інші вищі школи [8]. У розвитку сучасних світових народів і культур є дуже багато спільних тенденцій. Є вони і у сфері освіти. Аналітики прогнозують розмежування держав на три великі групи. Першу з них становитимуть народи, інтелектуальна еліта яких здатна створювати і впроваджувати високі технології; другу – держави, які матимуть можливість користуватися цими надбаннями; третю – народи та культури переважно споживачького, дотаційного розвитку.

Все залежить насамперед від інтелектуального ресурсу. Він має бути фундаментальним. А це означає, що фундаментальною має бути загальна і професійна освіта. Фундаменталізація освіти – відповідь на виклик глобалізації й одночасно умова зростання суспільства, нації і держави [22].

Освіта є важливим вектором глобалізації. Вона не тільки не лишилася осторонь процесів глобалізації, а й активно залучається до них. Прискорення процесів глобалізації в економіці та політиці висувають нові вимоги до структури і якості освіти. Навколо освіти групується низка ключових питань глобалізації: стратегія інтернаціоналізації; транснаціональна освіта; забезпечення міжнародної якості; підприємницькі підходи до функціонування освіти; регіональна і міжрегіональна співпраця; інформаційна і комунікаційна технології та віртуальні навчальні заклади; поява нових освітніх посередників – провайдерів освіти, проблеми рівноправності і доступності освіти тощо. При цьому зазначимо, що освіта здатна впливати на глобалізацію, формуючи лінію майбутньої політики держави та регіону [3].

Процес загальноєвропейських освітніх реформ постає реакцією на виклики ХХІ ст., що створюють нову ситуацію у сфері вищої освіти.

Це характеризується наявністю таких міжнародних тенденцій розвитку освіти як: інтернаціоналізація освіти (тобто збільшення потоку студентів, які навчаються у закордонних вищих навчальних закладах, обмін учнями та професорсько-викладацьким складом, використання іноземних програм, технологій і інформації); зростання конкуренції на світовому ринку освітніх послуг (збільшення числа приватних вишів, поява і розвиток дистанційного навчання); схильність до нових економічних імперативів, що створені глобалізацією (виникнення міжнародної системи ліцензування, сертифікації, акредитації); зміна функцій держави у галузі освіти (значна кількість держав упроваджує політику збільшення прав і повноважень навчальних закладів); швидке зростання чисельності студентів за умов зміни (розширення) вікової структури.

Людство заплатило колосальну ціну, аж доки переконалось, що гуманізм – це, по суті, єдиний і головний принцип, завдяки якому стає можливим майбутнє для розрізненого, багатомірного і водночас внутрішньо єдиного світу. Гуманізація освіти – провідна загальносвітова тенденція її розвитку в ХХІ ст.

Відбувається принципова зміна змісту освіти, його переорієнтація на людські, життєві цінності. Глобалізація – річ жорстока і невідворотна. Зупинити її неможливо. Однак “зберегти цивілізоване обличчя” – людське, культурне, людяне – не лише можливо, а й необхідно. Найважливіший інструмент для цього – освіта. Вона мусить бути орієнтована на особистість.

Гуманізація освіти має багато вимірів. Центральна магістраль гуманізації проходить через зміст освіти: від фізики і математики та інших природничо-технічних (інженерних, технологічних) дисциплін – до філософії, соціології, правознавства, до всієї гуманітарної складової системи освіти у вузькому значенні цього поняття. Важливо звернути увагу на три взаємопов’язаних аспекти.

Перший з них – забезпечення людиноцентризму дисциплін природничо-технічного профілю. Їх зміст має бути перебудований у такому контексті, щоб у процесі підготовки фахівця високої техніко-технологічної якості одночасно формувалися гуманістичний світогляд і культура, моральні та естетичні цінності, любов до батьківщини та повага до народів і культур світу. Техніко-технологічний екстремізм, сформований епохою науково-технічного прогресу, має поступитись місцем гуманістичному світогляду. Не людина для техніки, а навпаки – техніка для людини, таким має стати лейтмотив природничо-технічної освіти в сучасному глобалізаційному суспільстві.

Другий аспект стосується дисциплін гуманітарного профілю. Ідеал відкритого демократичного суспільства, дійсних прав і свобод людини для багатьох із нас залишається метою. Нові підходи освоюються надто повільно. Ми боїмося самостійної думки, намагаємося втекти від неї, “заховатись у натовпі”. Ця ситуація “втечі від свободи” обертається втечею від людини, від себе, від людських цінностей. Повернення до них – нагальна вимога гуманізації освіти у глобалізаційному суспільстві, причому не лише технічної, а й гуманітарної. Сьогодні в Україні, як власне, і в усьому світі, гостро стоїть проблема подолання гуманітарної кризи освіти.

Третій аспект пов’язаний з активним проникненням у систему освіти так званої ірраціональної складової людської духовності – поза наукового знання, релігії, міфології, теології тощо. Глобалізація створює для цього сприятливі умови. Вона спонукає до утвердження перерозподільної економіки (замість мотиваційної), віртуального предмету бізнесу, реалізації інформаційних технологій через мережу несвобод, “підгонку” людини під товар (а не товару – під потреби людини). Формується “людина ірраціональна” замість “людини розумної” [23].

Не втікаючи від ірраціональної проблематики, а розсудливо інтерпретуючи її в контексті науково визначеного знання, освіта повинна формувати раціональне мислення і культуру, формувати наукові знання про людину, природу і соціальний світ, розкривати його значення для особистості, виховувати в ній відчуття своєї особистої причетності до світу не лише як об’єкта соціальних впливів, а й як їх активного суб’єкта. Викладач повинен повсякчас переконувати свого учня в тому, що для кожної людини важливо бути в контексті подій, брати участь у житті колективу, суспільства, виражати себе через свою творчість, щось означати. Значимість особистості в її самооцінці – могутній фактор активності, громадянськості, життєтворчості.

Освіта повинна формувати цілісний образ світу, забезпечувати його сприйняття в гармонії розуму, почуття і волі.

Процес глобалізації стимулює об’єднання освітніх систем у єдиний простір. Освіта має змінити свої акценти. Головним показником ефективності навчання мають стати не просто сума знань, які студент засвоїв у процесі перебування у вузі, а здатність до їх самостійного здобуття, до самонавчання, вміння користуватися джерелами та засобами інформації, постійно підвищувати рівень своєї освіти [1].

Водночас національні системи освіти, не втрачаючи своєї національної специфіки, мають перебудуватись у контексті загальних світових

тенденцій, принципів, стандартів її розвитку. Освіта має навчитись формувати людину, конкурентоспроможну не лише у вітчизняному, а й у світовому виробничому та соціокультурному середовищі [2]. Можна зазначити, що місії університетів у сучасному світі є комплексними й охоплюють принаймні такі головні цілі:

- формування світогляду і виховання молоді;
- професійну підготовку та перепідготовку фахівців;
- фундаментальні й прикладні наукові дослідження, збереження та структурування наявних знань, інноваційну діяльність у різних сферах;
- соціалізацію молоді й інших уразливих соціальних груп (пенсіонерів, інвалідів, безробітних тощо).

Таким чином, прискорення процесів глобалізації в економіці і політиці висуває нові вимоги до структури та якості освіти. Змінюється роль освіти в сучасному світі – вона перетворюється на тривалий і безперервний процес, оскільки протягом усього життя людина стикається з проблемою старіння знань, необхідністю їх оновлення, поповнення й освоєння нових професійних сфер. Ці зміни, характерні для самого процесу освіти, відбуваються на фоні глобальних процесів, що охоплюють економіку окремих країн, регіонів і світу в цілому.

Освіта в сучасному світі є найважливішою сферою соціального життя. Саме від неї залежить інтелектуальний потенціал нації, її самостійність, міць і життєздатність. Освіта стає одним із найважливіших факторів глобалізації, що є не лише похідною глобалізаційних процесів, а й одним із найпотужніших факторів світової інтеграції.

Література:

1. Андрущенко Т. В. Ціннісна палітра та основні категорії сучасної європейської освіти / Т. В. Андрущенко // Гілея. – К., 2015. – № 103. – С. 256–261.

2. Бабак В. Фундаментальна підготовка в сучасному університеті: традиції та перспективи / В. Бабак, Е. Лузік // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 78–83.

3. Вища освіта України: ризики, сподівання, успіхи : монографія / М. Б. Євтух та ін. ; Нац. акад. пед. наук України та ін. – К. : Інтерсервіс, 2015. – 418 с.

4. Гераклит // Фрагменти ранніх грецьких філософів. – М., 1989. – С. 176–256.

5. Глобалізація і Болонський процес: проблеми і технології : кол. моногр. – К. : МАУП, 2005. – 320 с.

6. *Гумбольдт В.* Про академію / В. Гумбольдт // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька. – Львів, 2002.

7. *Кремень В.Г.* Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

8. *Красовська О.* Роль освіти в сучасних глобальних умовах / О. Красовська // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2011. – № 1 (4). – С. 182–188.

9. *Кравченко О. І.* Етапи розроблення стратегії розвитку університету / О. І. Кравченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Педагогіка, психологія, філософія. – К., 2015. – Вип. 208, ч. 2. – С. 128–136.

10. *Ортега-и-Гассет Х.* Миссія університета (Фрагменти) / Х. Ортега-и-Гассет // Alma Mater. – 2003. – № 7. – С. 44–49.

11. *Скотт Питер.* Реформи вищого образования в странах Центральной и Восточной Европы: попытка анализа // Alma Mater. – 2001. – № 11. – С. 52.

12. *Терентьева Н. О.* Розвиток університетської освіти в Україні: історія, сучасність, тенденції : монографія / Наталія Терентьева ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – К. : Інтерсервіс, 2015. – 427 с.

13. *Яблонський В. А.* Проблеми розвитку вищої освіти XXI століття: стан і перспективи / В. А. Яблонський, О. В. Яблонська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Педагогіка, психологія, філософія. – К., 2015. – Вип. 208, ч. 2. – С. 402–412.